

Թեամբ աշխատել է ապացուցանել, որ նախ՝ Յովհանն Աղեղունի տեսիլը մի կեղծագրութիւն (apokryph) է, որ գրուած է ԺԻ. դարում և ըստ ամենայն հաւանականութեան Սեւերան հայ մենաստաններից մէկում: 1147 Թուի խաչակրաց պատերազմի շուտափոյթ և յաջող ելքի յուսով, որ և ի դերն չեղաւ. երկրորդ՝ որ Մատթէոս Առհայեցին, որի պատմութիւնը հասնում է մինչև 1136 Թ., գրել է իւր պատմական երկը 1147 Թուից յետոյ և այն էլ բաւական ժամանակ յետոյ, որովհետև այդ ժամանակը տեսիլն արդէն յաւելուածներով հարստացած է: Այլ ևս ձգնել է ապացուցանել, որ Առհայեցին առանձին նպատակով հանգամանքների մէջ է եղել այդ տեսիլն հետ ծանօթանալու վերաբերմամբ, վերջապէս, որ նա ծանօթ է եղել անշուշտ այս տեսիլն, եթէ մինչև իսկ ենթադրելու լինինք, որ այդ տեսիլը մի այլ որ Առհայեցուց յետոյ է աւելացրել նրա ձեռագրի մէջ:

Աղեղունացիների և մասնաւորաբար տեսիլների հետքերը մեր պատմական գրականութեան մէջ առանձին ուղղութեան արժանի են, ուստի առթից օգտուելով յիշենք այս տեղ Ս. Էջմիածնի ձեռագրատան մէջ Յովհաննէս Աղեղունի անուամբ ծանօթ «Հացունեաց խաչի» պատմութիւնը: Զեռագրատան այդ գրագրի նիւթից ցանկի մէջ գրուելով Յովհաննէս Աղեղունի «պատմութեան» յիշատակութիւնը, մեր որոնածի փոխարէն գտանք միայն մի գլուխ հետեւեալ մակագրութեամբ. «Պատմութիւն. Յաղագս սրբոյ խաչին. Ար հացունեացն կոչի. Եւ թէ որպէս դարձաւ ի պարսից աշխարհէն խաչն աստուածընկալ: Եւ յայն ժամ մասն ընկալեալ տիկնոջն Սիւնեաց: Աերնագրից յետոյ գլուխըն սկսուում է. «Եւ եղև յետ թագաւորելոյն Մարկայ...» Այստեղ լեզունդական ձևով պատմութեան է Խորոյի ձեռքով ս. խաչի գերութիւն, ապա Հերակլի ձեռքով աղատուելն և դրանից մի կտոր Սիւնեաց տիկնոջ ընծայութիւն. Յաջորդաբար սրան կից պատմուած է Երուսաղէմի առումն մահմետականների ձեռքով, յունաց Լեոն կայսեր յաղթութիւնը իսլամների վրայ, Թեոդորոս Ռշտունու և Սահակ Զորափորեցու մասին ճիշդ Դևոնդ պատմագրի խօսքերով և վերջապէս Թեոդորոսի որդի Վարդ պատրիկի մասին: Ընդհանրապէս պատմութիւնն անպայման լեզունդական ձև ունի, Հարունակութեան մէջ ձեռագրում գատարկ տեղ է թողուած և ապա հակիրճ պատմուած է Պետրոս Գեաղարծի հրաշագործութիւնն ուր կայ և աղանու և արծուի գեպքը: Նշանաւոր է այն հանգամանքը, որ այս աւանդութիւնը վերաբերում է Վասպուրական աշխարհին «հուպ ի ծովն Ընդշտունեաց», ուր

Վարդ պատրիկը իբրև 1000 եկեղեցիք է շինել տալիս, որոնց օրհնութեան հանգիսի համար ս. Ստեփանոսի նշխար է բերում մի ճգնաւոր Երուսաղէմից:

Արդեօք այս կեղծագիր վանական և ուշ ժամանակ յօրինուած լեզունդականն են, որ յայտնի են եղել իբրև պատմագրութիւն Յովհաննէս Աղեղուն Տարնացու անուամբ, թէ նա մի պատմութիւն ևս գրել է, ինչպէս աւանդում են նրա մասին: Ինչ առաջինն է հաւանական երևում:

ԱՋԱՅԹՈՍ ՄԱՍՏՆԱՐԱՐԱՆ ԺԸ. Սե ծովու ուսական եղբբքը, Գրեց Վ. Տիւրեան. եր. 190. 4°. զինն է 2 փրանկ. Վիեննա 1895.

ԺԹ. Գրանսիլուանի ոյ Հայոց Մեռապոլիսը կամ նկարագիր Աերլայ հայաբաղաքի ի գիր և ի պատկերս: Աշխատարեց Հ. Գրիգորիս վ. Գովրիկեան ի Միս. Ալատէն. երես Թ + 348. 4°. 1896. Վիեննա. տպ. Միթարեանց. զինն է 3 փր.

Վիեննայի Միթարեան հարց բերան «Հանդէս Ըմբօրեան» վաղուց է արդէն մասն առ մասն հրատարակում էր այս գրքերն իւր էջերուն մէջ, որ այս տարուան սկզբին աւարտուելով, արդ իբրև առանձին գրքոյիներ ի վաճառ են հանուած: Ազգային կոչուող այս մատենադարանի ԺԸ. հատորը գործ է պ. Վ. Տիւրեանի, որ իբրև զբօսաշրջիկ (tourist) պտտած է Սե ծովի ուսական եղբբներն և առթից օգտուելով հաղորդել է իւր տպաւորութիւններն ու հաւաքած պատահական տեղեկութիւնները: Այդտեղ կան աշխարհագրական, վիճակագրական, պատմական, առևտրական, ժողովրդագրական և ամենատեսակ տեղեկութիւններ, որ կարող են օգտաւէտ լինել ամէն մի զբօսաշրջիկի և ուղևորի համար: Գիրքը նուիրուած է Վիեննայի Միթարեանների ընդհանրական արքայ հ. Արսէն Այտրենեանի յիսնամեայ քահանայական ուսումնական գործունէութեան, իբրև տուրիստի յիշատակարան յաջող է կազմուած գիրքս, սակայն թէ ինչո՞ւ համար ազգային մատենադարանի հատոր է կազմում այդ հոսկանալի չէ. երևի նրա համար որ ազգային լեզուով է գրուած:

Յիրաւի ազգային մատենագրանի հատոր կազմելու արժանի է երկրորդ գիրքը, որ մեր ազգային ընդարձակածաւալ գաղթականութիւններից մէկի անցեալի և ներկայի պատկերն է: Այս գրքի հետ ծանօթացնելու և գիրքս մեր ընթերցողներին յանձնարարելու համար ամէնից լաւ միջոցն է զննել այստեղ նրա հեղինակի յառաջարանը:

«Ընթերցողին առջև դուցէ շատ աչքի զարնող

բան պիտի երևնայ մատենիս ճակին վրայ գրուած անունը:

Աս բանս ունի իր յատուկ պատճառն, ու հարկ է որ զայն մեր կողմանէ քիչ մը լուսաւորենք:

Գրանսիրուանիոյ Հայոց չորս գլխաւոր գաղթականութեանց ամենէն մեծը, քաղաքակիրթը, հարուստը, յատաճաղէմն, ամենէն աւելի հայութեան ոգի ու բնակիչ ունեցողը՝ Աերլա Հայաքաղաքն է:

Մետրապոլիս կը կոչէ այս քաղաքս հեզնութեամբ, հունգարական աղբը, ու նաև «Հայոց բրոքականտան» կ'անուանէ ճաղարանութեամբ լատինական կղերը: Անտարակոյս անոր համար, վասն զի այս քաղքէն ելած են այլևայլ ատեն, այնպիսի աշխարհական ու եկեղեցական անձինքներ, որոնք զազգն՝ իրեն պատշաճ տեղը զետեղել ուզած՝ անոր իրաւունքները՝ եկեղեցական անկախութիւնը, պաշտպանած ու աղբը կ'լլել և իրենց մէջն ամփոփել ուզողներուն դէմ՝ մաքառած են: Գործով, բանիւ և գրով:

Պատմութիւն չէ, նկարագիր մըն է առաջիկայ մատեանս, անանկ քաղքի մը, որուն բնակիչները, ատեն մը թաղառարար՝ իսկ հիմայ իր մեծ մասովն ազգային են:— քաղքի մը՝ որ յատկացեալ է Հայոց, որ Հայոցմէ հիմնուած է. որուն յատկագիծը յօրինած է ազգային ճարտարապետ մը (Ալէքսանեան), որուն հիմնաքարը դրած է Հայ եպիսկոպոս մը՝ (Վրդաբեան) ասկէ իբր երկու հարիւր տարի առաջ, 1700-ին:

Ստորագրութիւն մըն է մատեանս, հին ու նոր Հայաքաղքին արուեստաւորաց ու առևտրական եղբայրութեանց և հոգեւոր ընկերութեանց: Տրապարակական շէնքերուն, հիմնարկութեանց, իւր մէջը գտնուած հրապարակական յիշատակարաններուն, եկեղեցական հանդերձից, ունեցած հին ձեռագիրներուն, դարձեալ՝ ժողովրդական սովորութեանց, տեղական լեզուին, առասպելեաց, ազգային առակաց ու երգոց բեկորներուն՝ մնացորդներուն . . .

Եւ ինչպէս որ մենք, մեր բունէն մեր կոճղէն անջատուած ազգայինքս, շատ հետաքրքրութեամբ կը լսենք, կը խօսինք ու կը կարգանք, մեր հին հայրենեաց՝ ինչպէս նաև Արևելք, Ռուսաստան և ուրիշ երկիրներն և տէրութեանց մէջ սփռուած Հայոց ու իրենց վերաբերեալ բաներուն վրայ, անանկ ալ կը համարինք, թէ այլ և այլ տեղերը գտնուած ազգայինք ալ, նոյն մտադրութեամբ ու հետաքրքրութեամբ կը կարգան, և այն սիրով տեղեկութիւն կ'առնուն, իրենցմէ անջատուած ու Գրանսիրուանիոյ ազգայնոցմէ հաստատուած այս քաղքին գաղթականութեան պատկանեալ բաներուն վրայ:

Գրի առած ենք և մատենի ձև տուած ենք գործոյս անոր համար, որ այն՝ ատեն մը այնչափ ծաղկած ու հիմայ այսպէս նուաղելու և օր աւուր փճանալու վրայ եղած հայ գաղթականութիւնը, գոնէ գրով ու ապագայ սերունդներուն համար ըլլայ յիշատակ մը, թէ ժամանակ մը Հայաքաղաք (Armenopolis) կոչուած տեղւոյն վրայ, միայն ազգայինք կը բնակին եղեր. որոնք՝ իրենց հեղինակութեամբ, մեծ աղբեցութիւն ունեցած են: շրջակայ ազգայնութեանց վրայ — որոնք՝ իրենց ձեռնարկու ոգովը, կարողութեամբ, գործունէութեամբ, շրջահայեցութեամբ, առևտրական աշխուժովն ու հարստութեամբ, մեծ բաներ ըրած, շատ բան թողուցած են իրենց սերնդոց:—

Յաւալի գուշակութիւն մըն է, զոր ընել կը հարկադրինք, եւ երանի թէ չիրականանար ըսածնիս: Բայց պարագաներն ու յարաբերութիւնները, և անցելոյն ներկային հետ համեմատութիւնը, զմեզ գրեթէ կ'ապահովեն, թէ դար մը պիտի չանցնի ու պիտի որ անհետանայ, նաև Գրանսիրուանիոյ Հայոց այս մայրաքաղաքին մէջէն հայութեան ոգին, հայ լեզուն, սովորութիւնները . . . և դուցէ հայ արարողութիւնը, եթէ որ արտաքոյ կարգի պատահար մը, վերջին դիպուած մը—թերեւս ազգային եպիսկոպոսութեան վերականգնումը, և կամ ուրիշ տեղէ մը մեծ գաղթականութիւնը մը—այս տեղւոյն օգնութեան չհասնի:— — —

Մատենիս նկարագրութիւնն աւելի աչքի զարնող ու ձեռքով շօշափելի ընելու համար զանիկայ պատկերազարդ ըրած ենք, ամփոփելով անոր մէջ չէ թէ միայն քաղքիս կրկին թռչնահայեաց պատկերը, այլ նաև հրապարակական շէնքերուն, հիմնարկութիւններուն, եկեղեցիներուն, պարտէզներուն և այլն՝ աւելի նշանաւոր կտորները: Բաց ասկէ ժողովրդեան այլևայլ աստիճանէն՝ զանազան անձանց լուսանկար պատկերներն ալ գործոյս մէջ առած ենք:

Պէտք ենք խոստովանիլ, թէ մեծ քաջալերութիւն մատուցած է մեզի՝ յանձն առնելու գործոյս թէ մտաւորական աշխատութիւնը, և թէ մանաւանդ նիւթական ծախքերն, այն ճանաչողութիւնն ու երախտագիտութիւնը՝ որուն արժանացած ենք մեծապատիւ Խզմիրեան կտակին վերատեսչութեան կողմանէ, երբ երկու տարի յառաջ նմանօրինակ գործք մը — «Հայք յիշխաբեթութեպոլիս Գրանսիրուանիոյ» — հրատարակելու ձեռք զարկած էինք:

Եւ այս է երկրորդ պատճառն, որուն համար փափաքեցանք՝ ազգիս մէկ քիչ ծանօթ գաղթականութեան վրայէն նորէն մոռացութեան քօղը

վերցնել և զանկայ ընդհանուր ազգին, գոնե ըստ մասին ծանօթացնել»:

Հարկաւ ցանկալի կըլինէր մեզ համար, որ հեղինակն իւր նիւթերի մէջ աւելի ընտրութիւն արած լինէր և աւելի լուրջ ոճով գրէր՝ խուսափելով աւելորդ ածականներից, անշանակ մակդիրներից և պարզամիտ (naïv) նկարագիրներից, սակայն ոճը նոյն իսկ մարդն է: չպահանջենք անհնարներ, շատերի համար գուցէ այս պարզութիւնն իսկ գրքիս հրապոյրներից մէկն համարուի: Այս գիրքը կարող ենք օտարութեան մէջ կիսնուող հայութեան յուշարձանն համարել: Եկեղեցիների անխորութիւն քարոզողները թող այս օրինակովս էլ տեսնեն, որ արտաքին Հայաստանեայց եկեղեցու չիք փրկութիւն հայութեան:

A. Carrière, La Légende D'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren. Paris 1895. Impr. nationale. Եր. 357—414.

Կար ժամանակ, երբ ֆրանսական արեւելագետներն անընդհատ շարքերով հայկական գրականութեան ուսումնասիրութիւններ էին ընծայում, սակայն վաղուց է, որ այդ եռանդուն գործունէութիւնը դադարել է: Փարիզու արեւելեան կենդանի լեզուների վարժարանի ուսուցչապետ պ. Ա. Կարրիէրն է միայն, որ իւր այլ պարապմունքներից աւելացած ժամանակը նուիրում է հայկական գրականութեան: Յարգելի գիտնականի այս աշխատութիւնը պարտական ենք արեւելեան կենդանի լեզուների վարժարանի հարկւրամակին, որի յիշատակին եղած հրատարակութեան մի մասն է կազմում այս շքեղ մենագրութիւնը:

Հայ բանասէրներին յայտնի է, որ Գուտշմիդից սկսած եւրոպական բանասէրների մի մասն մինչև ցայսօր ձգնում են ցոյց տալ, թէ հայ պատմութեան նախահայր Մ. Խորենացին Ե. դարու մատենագիր չէ: Յարգելի ֆրանսական գիտնական պ. Ա. Կարրիէրն Մ. Խորենացու մասին այս երրորդ շարադրութիւնն է ահա, որ հրատարակում է. բարեխառաքար այդ շահագրգիռ հետաքննութիւններն ամենքն էլ հայերէն են թարգմանուած և այս երրորդն ևս թարգմանուած է: Նախկին երկու շարադրութեանց մասին թեր և դէմ առարկութիւններ ևս կըսած են. անշուշտ այս վերջին հմտալից քննադատութիւնն ևս առարկութիւններ յառաջ կըբերէ: Պ. Ա. Կարրիէրը հիմնուելով իւր նախկին և ներկայ հետադատութեանց վրայ՝ պնդում է՝ թէ Մ. Խորենացին ութերորդ դարուց առաջ չէր կարող գրել իւր պատմութիւնն և յոյս ունի,

որ շուտով պիտի յաջողի նորանոր աղբիւրների միջոցով ցոյց տալու մերձաւորապէս այն որոշ ժամանակամիջոցը, երբ գրուած է «Հայոց պատմութիւնը»:

Առաջիկայ աշխատութեան մէջ յարգելի գիտնականը ձեռնարկել է Խորենացու գործ դրած աղբիւրների քննութեան և ճգնել է ցոյց տալ այն եղանակը, որով Խորենացին օգտուում էր իւր աղբիւրներից: Հետադատութեան նպատակն է մատնանիշ անել այն ազատութեան վրայ, որով Խորենացին վարուում էր իւր աղբիւրների հետ, ցոյց տալ այն հարուստ երևակայութիւնը, որով երբեմն Մովսէս ընդարձակում էր իւր աղբիւրներն և վերջապէս ուշագործութիւն հրաւիրել նրա այն եռանդի վրայ, որով նա ամենայն ինչ հայացնում էր և մտցնում հայոց պատմութեան մէջ, որ ամենին կապ չունէր հայկական պատմութեան հետ: Այս առաջադրութիւններն հաստատուելու համար պ. Կարրիէրն առնում է «Հայոց պատմութեան Բ. Գրքի ԻԳ—12 գլխերը, ուր պատմուած են Արշամի, Արգարի, Անանունի և Սանատրուկի պատմութիւնները»:

Ամբողջ քննադատութիւնն աչքէ անցնելով պիտի խոստովանենք, որ հեղինակիս այս հետադատութիւնն աւելի լուրջ տպաւորութիւն է գործում մեզ վերայ, քան թէ նախկինները, սակայն միանգամայն ստիպուած ենք ասելու, որ զլիաւոր սկզբունքներն և մասնական քննութիւններից շատերն արդէն իսկ յայտնի էին: Գուտշմիդը իւր նշանաւոր քննադատութեան մէջ այն եղրակացութեան էր հասել, որ «Խորենացին երբեք չէ ստում և որ նրա աւանդած ամէն մի դէպքը հիմնուած է որեւէ ստոյգ պատմական անցքի վրայ» այս նոյնը աւելի մեծ չափով ցուցել է և պ. Ա. Կարրիէրը: Արշամի մտացածին լինելը, Արգարու և Անանունի պատմութեան բոլոր աղբիւրները «Հայոց պատմութեան» հետ արդէն իսկ բացատրել էր Գուտշմիդը իւր «Ուռհայի թագաւորութեան» պատմութեան մէջ, որ յարգելի գիտնականն էլ յիշատակում է: Թեպէտ ոչ ամենուրեք, Արգարու թղթի հայերէն թարգմանութեան միջոցին հայացնելու խնդիրն իսկ արդէն պարզուած էր: Ալիշանի հրատարակութեան մէջ, թէպէտ գիտնական հրատարակին այդ կարծիքին ինքն հակադաս է, Յամենայն դէպս դեռ պարզուած չէ այն խնդիրը՝ թէ ո՞վ է այդ թղթի թարգմանիչն ու հայացնողն, որպէս զի հնար ունենանք նրա և Խորենացու յարաբերութիւններն որոշել:

Հետադատութեան մէջ նոր են այն փաստերը, որոնցով ապացուցել է ճգնած՝ թէ Մովսէսը Յուլիոս Ափրիկանոսի գործը ճանաչել է միայն Եւսեբիոսից և Յովսէփոսի գործերից օգտուել է մի-